

A Czesztochowai Kantuále kottairásai*

Gilányi Gabriella

(Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet,
MTA BTK Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport)

Bevezetés

A Czesztochowai Kantuále lapjairól feltáruló hangjelzések színes kavalkádja rögtön jelzi a kötet olvasójának, hogy nem egyetlen kéz által végigírt énekeskönyvről van szó. A kötet fő notátorának művészi hatású kottasorai, illetve a használók gyakorlati följegyzései között szakadék tátong: a hangjelzések nem egyenletes minőségűek és nem is ugyanahhoz típushoz tartoznak.¹ A kötetben csaknem tucatnyi kottás kéz különíthető el egymástól (lásd az 1. táblázatban: 1–11., a számozás a lapok sorrendje szerint), s bár a sokkezűség a középkori kódexek általánosan jellemző vonása, a későbbi papír gregorián gyűjtemények esetében alapvető jellegzetesség: rávilágít a késői kantuále/kancionále könyvtípus² használati jellegére, közösségi mivoltára, bővíthetőségére és sajátos bővítési metódusaira.

Ahogy a leírótól és a későbbi használóktól származó hangjelzések, úgy a könyv tartalma is rétegzettséget mutat; jól rekonstruálható, miként gyarapodott a könyvbe foglalt használati dallam-repertoár egy processzionále-himnáríum mag mentén a használó közösség igényei szerint. E sokszínűség szűkebb és tágabb fókuszú vizsgálata egyfelől betekintést nyújt egyetlen intézmény, a pálos rend 16. századi liturgikus zenei szokásaiba, másfelől a rétegek felfejtése nyomán élénkebb képalkotható a liturgikus könyvkultúra és zenei írásbeliség korabeli általánosabb tendenciáiról, fokozatos átalakulásáról is. A forrás kottáinak segítségével jól nyomon követhető – s ez tanulmányunk témájához szorosabban kapcsolódik –, milyen lépések során adta át a helyét a 15–16. század fordulójának pálos kódex-díszírása a kurzív zenei folyóírásnak, illetve milyen notációs lehetőségek kínlkoztak ezután.

* A tanulmány 2020-ban készült az MTA Ip2019-2/2019 Digitális zenei fragmentológia projekt támogatásával, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán.

¹ Ennek ellenére olyan hangjelzés nem található a forrásban, amely egyértelműen kizárja a pálos rendi eredetet, nagy valószínűséggel végig pálos környezetben őrizhették-bővíthették a könyvecskét.

² A könyvműfajról lásd Papp Ágnes, „Cantionalia – von retrospektivem Inhalt gekennzeichneter liturgische Bücher aus dem spätmittelalterlichen Ungarn”, *Notated Sources from Medieval Europe / Medieval Hungary: Transregional Research and Online Database Building Cantus Planus* Workshop. Pozsony, Szlovák Tudományos Akadémia (SUV), 2017. október 24. Publikáció előkészületben.

Elsőként a könyvtípus kérdését kell érinteni. A pálos Kantuáléhoz hasonló gyűjteményes liturgikus énekeskönyvek³ késő középkori–újkori divatja mögött több korabeli erőfeszítés és kényszerű döntés tapintható. Mindenek előtt a liturgiához kissé lazábban kapcsolódó egyszólamú szertartás-énekek gyűjteményes egybefoglalásának szándéka. A kötetben eltérő tematikus részek, tételek sorozata (szuffrágiumok, processziós énekek, halotti szertartás, himnáríum, tonárius, előénekesnek szánt intonáció-jegyzék, ordinárius, Jeremiás-lementációk etc.) követik egymást, s a tradicionális processzionále és himnáríum mellett újabb kompozíciókat (pl. népszerű Mária-antifónákat, mise-ordináriumot, új szuffrágium-tételeket, új ünnepek zenei anyagát) is belefoglalhatták a könyvekbe. A tartalom inhomogén jellegére, bővíthetőségére másfelől magyarázatul szolgál a liturgikus zenei könyvtípusok funkcióváltása és a korábbi kódex-formátum eltűnése.⁴ Az 1526 utáni kor a hazai könyvkultúra általános hanyatlását hozta magával, amely elsősorban a török betöréssel, ennek következtében a könyveket használó egyházi intézmények elszegényedésével vagy pusztulásával, azaz középkori zenekultúránk intézményes kereteinek a felbomlásával hozható összefüggésbe.⁵ A fejlett díszkódexek helyét – jórészt kényszerűségből – szerényebb kivitelű praktikus énekeskönyvek vették át, amelyeket gondosan, hosszú időn át használtak. E kötetek többnyire nem előkelő és drága kiállításokról ismerhetők fel, nem fejlett szkriptóriumokban dolgozó szakképzett másolók művei, hanem maguk a használók másolják őket gyakorlati folyó kottairással. A korábbi graduále és antifonále könyvekkel szemben ezek a nagy arányban templomon kívüli repertoárt közlő latin nyelvű, színes gregoriángyűjtemények a liturgikus zenei praxis korabeli átalakulásának dokumentumai. A repertoárgyarapodás ugyanis csak látszólagos, a „gregorián divat” másik oldalán veszteség áll: az újabb egyházi műzenei stílusok, a többszólamú vokális és hangszeres liturgikus templomi zene a hagyományos gregorián ének rovására törtek az éltre.⁶ E zenék újkeletű népszerűsége – a Tridenti Zsinat döntésével összhangban – a 16–17. század folyamán a gregorián életterét beszűkítette, a régi egyszólamú dallamok a templomokból lassan kiszorultak, másodlagos funkcióba kerültek – körmenetekbe, temetésre, etc. Nem lehet tehát figyelmen kívül hagyni, hogy a mise- és zsolozsmaénekeket

³ E típus előzményeinek a magyar egyházi központtól távolabb eső műhelyek 15. század végi, helyi egyház számára készült, illetve magánhasználatú kottás könyvei tekinthetők, mint pl. a Patai Graduále, a Csíksomlyói Kancionále. A műfaj ezeknél kissé későbbi (16. századi) példái az Erdélyi Graduále és a Nyitrai Graduále, de ebbe a sorba illik a pálos eredetű Leleszi Vesperále vagy a szegedi Premontrei Kancionále is.

⁴ A pálos rend forrásai között nem találkozunk a korszakra jellemző monumentális kottás díszkódexekkel (a 15. század végének pálos könyvméretei megegyeznek a 15. század eleji esztergomi–pozsonyi kódexek nagyságával), ugyanakkor kisebbre méretezett köteteiket a 15–16. század fordulóján rendkívül magas színvonalra fejlesztett, kalligrafikus-gotizáló hangjelzéssel írták le. Ez a notáció tulajdonképp nem más, mint a 14. századi esztergomi kottairás neumaszerkezeteinek megvastagításával létrejött stilizált alkotás, melyben egy-egy metzi-német gótikus neuma (pl. *clivis*) is helyet kapott. Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983), 74–75.

⁵ A törökök betörése mellett a protestantizmus, majd az ellenreformáció könyvpusztításának következményeivel is számolni kell a kor szegényes forráshelyzetének értékelésekor.

⁶ Lásd Gilányi Gabriella, „A latin egyszólamú liturgikus ének Magyarországon a 18. században”, *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*. Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez 2, szerk. Kim Katalin (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet), 91–92.

tartalmazó kötetek helyét a repertoár sorvadását tükröző szerényebb, kéziratunkhoz hasonló használati könyvek foglalták el a következő évtizedekben. E kötetek formátumát aztán egyre alkalmásabbnak vélték arra, hogy önmagukban is kiszolgálják a korabeli egyházi közösségek tényleges (egyre korlátozottabb) egyszerű liturgikus zenei igényeit még a konzervatívabb – a hagyományokat intenzívebben ápoló – közösségekben, így a pálosoknál is. A Czesztochowai Kantuále ilyen szempontból sajátos forrása zenetörténetünknek: egyfelől a pálos zenei írásbeliség (látszólagos) zenitjén áll, másfelől részletekbe menő vizsgálata inkább archaizmusára világít rá, a régi pompás kiállítás halványabb fényű felelevenítésére, s a fentebb említett új tendenciák fokozatos érvényre juttatására.

A Kantuále e fejezetben szemügyre vett kottairásai jól csoportosíthatók: egyes notációk közelebb állnak egymáshoz, mások külön írástípust képviselnek. A csoportosítást el lehet végezni az alapján is, mely notációk hozhatók összefüggésbe a fő kéz igényes pálos kottájával, melyek nem, melyek tekinthetők kalligrafikusnak, melyek kurzív folyóírásnak. Az már az analízis elején is leszögezhető, hogy a lejegyzések zöme szorosán kötődik a középkor pálos rendi hangjelzészagyományához, s ez önmagában is alátámasztja a könyv pálos rendeltetését, illetve a folyamatos pálos használatot.

A kötet legkorábbra datálható kottájának (sorrendben 4. kéz = „fő kéz”) kialakítása a középkori status quo-t tükrözi: a korpusz alapját, az egész kötet fundamentumául szolgáló körmeneti énekgyűjteményt – középkori pálos dallamokat – a hagyományos századfordulós rendi notáció ezen gondosan kivitelezett, gotizált formájával írták le.⁷ A 15–132. lapok közötti, már-már művészi kalligráfiát mutató kottakép bizonyosan egy képzett pálos másoló műve, akinek alkotása a 15. század második felének standardizált magyarországi pálos kódex-díszírását tudatosan idézi fel, ha színvonalában nem is éri el. Az írás keletkezését – a korábbi szakirodalom 15. század végi kormeghatározása helyett⁸ – a 16. század első évtizedeire módosítanánk, főként a kiállítás jellegzetességeivel érvelve, és azzal, hogy a hangjelzés maga is a későbbi keletkezéssel magyarázható elemeket tartalmaz (lásd később). E notáció mentén szervesen kapcsolódik a fő korpuszhoz a halotti szertartás és a himnáriumot közvetítő két különálló nagy rész (az egységeket lappalával lásd az 1. táblázatban), amely a zenei paleográfiai analízis alapján ugyanezen másoló munkájának tűnik. A neumák méretezése kisebb léptékű ugyan a halotti szertartást közlő szakaszban, amelynek fóliókra rendezése az anyag eltérő – felváltva szöveges és kottás – tagolása és nagy terjedelme miatt nem tudja tartani a processzionále és a himnárium írásléptékét. Mind kronológiailag, mind szerkezetileg ugyanezzel a notációs alapréteggel tart (valamivel későbbre tehető) a tonárius kottája, ám kockázatos volna ezt

⁷ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 60–61.

⁸ Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981), C 46 (a C, F, M + szám Szendrei Janka ezen katalógusának adatára utal). Bővebben uő., *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 139–140, 22. jegyzet.

az írást is fő notátorunkhoz kötni, erre nincs a kottából kiolvasható bizonyíték. A tonárius lejegyzésében ráadásul két egymással összedolgozó kéz azonosítható, egy kötöttebb és egy tagoltabb vonalvezetésű (lásd a részletes elemzést alább). Az itteni tagoltabb hangjelzésre emlékeztet, azaz a kötetbeli hagyományosabb notációkhoz sorolható a 14. és 384. oldalak archaizáló kottája is, amelyek mögött a kötetbeli közlési távolság dacára azonos lejegyző állhat, de a fő kéznél némileg később kerülhetett bele a könyvbe. E kéz a hozzákötött kvaternió utolsó lapjának elején egy Szent Annáról szóló megemlékező antifónát (*Celeste beneficium*), sokkal hátrébb (384. lap) pedig egy húsvét utáni antifónát (*Petite et accipietis*) írt bele a könyvbe.

A kötet további részeiben (leginkább az első és az utolsó szakasz toldalékaiban) többféle kottairás vegyes funkciójú tételeket közöl: megemlékező tételeket, ordinárium-részleteket, Mária-antifónákat (ritmizált Credóra, hangszerkíséretre utaló rubrika is látható: organo, choro, vörös és fekete tagoló kottavonalak). Ezek többféle használati notációval – kurzív tendenciájú, tagolt szerkezetű magyar zenei folyóírásokkal, idegen hatást mutató kevert kottával, hazai ihletésű, menzurális elemeket is tartalmazó átmeneti írással, gótikus metzi-német keverék-hangjegyekkel – szerepelnek; elemzésünkben alább mindegyikre részletesen kitérünk.

Egyet közülük azonban már bevezetőnkben is kiemelnénk. A kötet első fasciculusa (ívfüzete) egy kvaternió; a hevenyészetten beragasztott előzéklap ennek az első lapja. Az ívfüzetben kottával szuffragium-antifónák szerepelnek: az oldalakat egy kusza vonalú, erősen tagolt, szögletes formákat hangsúlyozó notációval írták tele. Ezen kottairás pálos gyökerei nyilvánvalók (pl. jellegzetes a climacus-rajz), ugyanakkor a megformálás alapján a 16. század első felénél bizonyosan későbbi keletkezésére gondolhatunk. Az itt látható szálkás, félkurzív írásmód ugyanis egyenesen vezet el minket a 17–18. század retrospektív pálos notációihoz. Különösen feltűnőek e kottakép párhuzamai az északkelet-magyarországi sátorlajújhelyi kolostorhoz köthető ún. Újhelyi Pálos Graduale Romanum kottájával,⁹ amely kapcsolatot az énekeskönyv történetének, származásának taglalásakor talán érdemes lesz figyelembe venni.

*

A Kantuále kottairásainak elemzése

Kis mérete, használati jellege és szerény kiállítása dacára a Czesztochowai Kantuále páratlan forrása zenetörténetünknek, hiszen kirajzolódik belőle a pálos hangjelzésvariáns legfejlettebb stádiuma, ugyanakkor tetten érhető kottaiban a zenei írásbeliség hanyatlásának, átalakulásának, majd újristilizálásának különféle fokozatai is.

A Czesztochowai Kantuále hagyományosabb első (2, 4, 5, 6), és előremutató (kurzív) második (1, 7, 8, 9, 10, 11) csoportjába tartozó hangjelzések – mind a teljes íráskép kidolgozását, mind a neumák

⁹ Facsimile kiadását bevezető tanulmánnyal lásd Szendrei Janka, *Graduale Romanum ad Usum monasterii de Újhely (1623)*. Musicalia Danubiana 24 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2010).

apró részlemeinek analógiáit tekintve – a magyar katolikus egyház központi (esztergomi) íráshagyományához sorolhatók. A kötet magyarországi eredete melletti érv az is, hogy a czesztochowai kolostorból fennmaradt egyéb pálos hangjelzett források nem ezzel a notációval készültek, sőt, az oda tartozó lengyel források kottaképe határozottan elágazik a magyar alapítású rend egykori esztergomi mintáitól.¹⁰ Mindez azt is bizonyítja, hogy a kézirat zenei alaprétege nem lehet a lengyel pálosok műve, következésképp a kötet magyar területen álló kolostorból érkezhettek a lengyel rendtársakhoz, s csak a 141. lap bejegyzésében szereplő czesztochowai őrzőhelytől és az 1601-es dátumtól ismert a sorsa. A notáció legújabb vizsgálatának eredményei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a Kantuálét – más Magyarországról elkerült forráshoz hasonlóan – a török által feldúlt területről menekítették, esetleg a protestáns földesurak portyái során kifosztott észak-magyarországi pálos kolostorok valamelyikéből került a lengyel pálos központ ázilumába.

1. táblázat. A Kantuále kezei: a másoló és a használók

Bejegyzés	Lapszám	Tartalom
1.	p. 1–12 (hozzákötött ternio)	Szuffrágium-antifónák
2.	p. 14	De Sancta Anna
3.	p. 14	antifóna: <i>Jesus Nazarenus Rex Judaeorum</i>
4. „Fő kéz”	p. 15–132	Processzionále
5.	p. 133–137	tonárius
6.	p. 134–137	tonárius
7.	p. 140	antifónák: De Prophetis (<i>Sustinuimus pacem et non venit</i>), De Esther (<i>Domine rex omnipotens libera</i>)
4. „Fő kéz”	p. 143–386	Halotti szertartás
4. „Fő kéz”	p. 201–384	Himnárium
2.	p. 384	antifóna: <i>Petite et accipietis</i>
8.	p. 386	Credo (<i>Patrem omnipotentem</i>)
9.	p. 387	Mária-antifónák (<i>Ave regina, Regina caeli laetare</i>)
10.	p. 388–392	Credo (<i>Patrem omnipotentem</i>)
11.	p. 392	Credo (<i>Patrem omnipotentem</i>)

*

Alábbi analízisünk támasztékként szólni kell a felhasznált zenei paleográfiai terminológiáról és a kötet hangjelzésének eddigi kutatástörténetéről. A magyar pálos kottairás szakterminus csak néhány

¹⁰ Pl. az 1506-ból való lengyel Missale Paulinorum (vö. Olbracht-misszálé, Czesztochowa, Jasna Góra-i pálos kolostor levéltára, III-3, olim. R. 589) Exultet és prefáció-kottáit a Közép-Európában univerzálisan művelt gótikus metzi-német notáció sajátosan stilizált változatával írták be. Ennek az írástípusnak az árnyalatai lehettek használatban a középkorban a lengyel pálosoknál is. Facsimile kiadását lásd *Missal of the Jagiellons of Jasna Góra. Phototypical edition*. Musica Claramontana – Studia 2, ed. Remigiusz Pośpiech (Opole-Czesztochowa: 2013).

évtizede bukkant fel önálló kategóriaként a gregorián paleográfia területén, elsőként Szendrei Janka összegző munkáiban.¹¹ Szendrei világított rá, hogy a pálos remeterend küzdelmes 13–14. századi megszerveződésének idején a pálos liturgikus szokások megformálása nemcsak a rendalapító Özsébnek és kanonoktársainak köszönhetően közletről ismert esztergomi rítus és gregorián dallamhagyomány átvételét jelentette, hanem egy ezzel egyidejű és szilárd döntést az esztergomi kottairás használata mellett. A középkori pálos atyák kottázása – az írást alkotó alapelemek, neumák szerkezetei, a hajlékonyan kötött írásfolyam, a függőleges pontsorok kottát meghatározó rajzolata – a 14. századi kalligrafikus esztergomi mintákhoz nyúlik vissza, annak kifinomult, dekoratívan elrendezett írásképeben gyökerezik. Ebből a magyar gregoriánnum egyik legarányosabb, legkimagaslóbb hangjelzése formálódott ki. A legelső időkből származó források esetében, amikor a pálos írás még szorosabban követte a mintát, nem is lehet szétválasztani az esztergomi és a pálos rendi írásváltozatot. Bizonyosan pálos provenienciájú kottás forrásokat ezért a rend hivatalossá válását követő kezdeti időkből – a 14. század első feléből – egyáltalán nem ismerünk. A pálos notáció magyar főhagyománytól való elkülönítésére a későbből fennmaradt források teremtenek lehetőséget. Középkori forrásaink két kivételtől eltekintve¹² a 15–16. századra datálhatók, arra a korszakra, amikor a magyar egyház központi szkriptóriumában korábban kialakított és alkalmazott gördülékeny, finom formák már rég túlhaladottá váltak, s Esztergom maga is a gótikus kódex-keverékírások fémjelezte újabb, haladóbb útra lépett.¹³ A kettő differenciálódása a 15. századra tehető; a pálos notáció ettől az időszakból válik körülírhatóvá.

A pálosok legelső, alapítás körüli, egyúttal mindent eldöntő választásának szilárdságát négy évszázad forrásokkal dokumentálható vonulata tárja elénk: egy rendíthetetlen, a változásokra lassan és finoman reagáló, de a teljes kép alapján alkotó jellegű hagyománytisztelet, melynek a középkortól és a korai újkori évszázadokon át egészen a 18. század második feléig kiindulópontja maradt a ragaszkodás az archaikus ihletésű saját írásformához. Az a tény, hogy a pálos atyák kitartottak a középkori notáció mellett az egyetemes írás- és könyvtörténetben bekövetkező változások, a középkori magyarországi intézményrendszer összeomlása, újjáépülése, az egyház reformjai közepette, egyedülálló állhatatosságról tanúskodik. Még a történeti kataklizmáktól kevésbé sújtott külföldi intézmények sem voltak képesek fenntartani a régi tradíciókat, ennek következménye, hogy a 14. századra a kontinens változatos középkori hangjelzéstérképe a kvadrát és a gótikus notációk bináris rendszerévé szűkült le, két részre osztva Európa gregorián kottázását e kettős alkalmazás mentén. Talán a világtól való elzárkózás, a remetemagányba húzódás magyarázza, miért írták a pálosok még

¹¹ Összefoglalóan lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, 60–61, 74–76. A pálos notáció szisztematikus, forrásközpontú bemutatását lásd legújabban Gabriella Gilányi, „Preservation and Creation. Plainchant Notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary”, *Studia Musicologica* 59/3–4 (December 2018), 399–417.

¹² A legkorábbi, 14. század végére datálható források: graduále-töredék F 333 (Szendrei Janka forráskatalógusa, lásd 8. jegyzet) – Magyar Állami Levéltár Országos Levéltára E 159/1571/25 Comit. Zemplén (2019-ben sajnos nem volt a helyén, lappang); Göttweigi missale kottás bejegyzései M 46 – Göttweig (Ausztria), Bencés Könyvtár Cod. 107.

¹³ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, 76–80.

a 18. században is középkori módra kiállított, díszes retrospektív kódexeikbe archaikus gregorián dallamaikat, régies hatású, de új módon stilizált hangjegyeikkel.¹⁴

*

A notációk morfológiai típusainak elkülönítése mellett a Kantuále kottairásának elemzésekor mérlegelni kell még egy tényezőt, a kronológiát, azaz a másoló és a használók bejegyzéseinek feltételezhető korát. A kötet a notáció színvonalát tekintve a magyar pálos kottairóhagyomány középkori kalligrafikus virágzását *követően* keletkezhetett. S bár a Kancionále fő korpuszának kottairása a 15. század végi pálos írásmódhoz közel áll, a kiállítás egyéb vonásai (prehumanista kerekded textuális, a piros és fekete kapitálisok és a könyv általános kiállításának puritanizmusa, papíralapúság, speciális könyvtípus¹⁵) a 15. század végénél későbbi keletkezésre utal. A pálos rendi másolók hagyománytisztelete folytán a jellegzetes középkori pálos kotta hosszú évtizedeken keresztül fennmaradhatott – egészen addig, míg a török betörés el nem pusztította azt és ki nem ürítette az ország központi területeit, e notáció termőhelyét.

A Kantuále zenei paleográfiai vizsgálata alapján javaslatot tehetünk arra, mennyivel előzi meg a fő kéz kottairása a forrásból kiolvasható biztos, 1601-es czesztochowai dátumot: ennek alapján a kötet másolását legkorábban a 16. század első harmadának végére tennénk. A fő notáció (4. kéz) korát sajnos a korábbi szakirodalmi adatok sem tisztázzák, sőt, még nagyobb árnyékot vetnek a feltehetően pontos válaszra: Szendrei Janka forráskatalógusában C 46 jegyzékszámú tétel, a Kantuále 15. századiként jelenik meg a korábbi szakirodalmi ajánlást követve,¹⁶ amely 1501-nek olvassa a könybe beírt egyetlen dátumot.¹⁷ E korszakolás az újabb lengyel és magyar kutatások fényében biztosan korrekcióra szorul. Zenetörténészként Papp Ágnes, Jakub Kubienec és jómagam is a későbbi datálás mellett érveltünk, de Jakub Kubienec kézzel fogható bizonyítékot is talált: ő hívta fel a figyelmet a papír vízjeleire, amelyek közül a legkésőbbi (a kötet jó részét alkotó) alapanyag 1526-ból származik.¹⁸

A fő notáció (4. kéz), mint említettük, legkorábbi kottairása kötetünknek, egykorú, vagy kicsit későbbi az 5–6. kotta. A függelékes anyagok közül az 1., 2., majd a 3., 7–11. hangjelzések még későbbi időszakra, a 16. sz. második felére eshetnek, egyikük-másikuk a 16. század legvégére utal, amelyből a könyv történetére vonatkozóan az a következtetés vonható le, hogy az énekeskönyv hosszabb időn keresztül, folyamatosan használatban állt.

¹⁴ Összefoglalóan lásd Gilányi Gabriella, „A latin egyszólamú liturgikus ének Magyarországon a 18. században”, 117–120.

¹⁵ A kordivattal összefüggésbe hozható könyvtípus/könyvkiállításbeli párhuzamokat fedezhetünk fel pl. az 1510-es években keletkezett Premontrei Kancionále szerkezetével, külalakjával. Lásd Szombathely, Ferences Kolostor: (olim) nr. 6264; C 18 (Szendrei J.). A forrás hangjelzéseiről részletesen Gilányi Gabriella, „A „főkötős atyafiak” zenei írásbelisége a 16. századi Magyarországon. Magyar hagyomány, rendi hagyomány, politika.”. Előadás a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság XVI. tudományos konferenciáján („ZENE ÉS POLITIKA”). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2019. október 11.

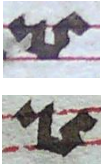

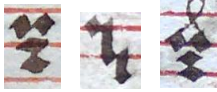
¹⁶ Elsőként: Domokos Pál Péter, „Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből”, *Magyar Nyelv* 1966/4, 489–492.

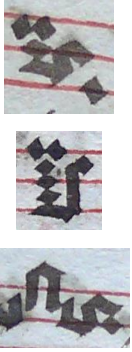

¹⁷ A lengyel possessorbejegyzés a 141. lapon található: Anno Domini 1601.

¹⁸ Típusa: Piccard 119072.

Mint fentebb említettük, a fő kéz kottája szoros kapcsolatban áll a 15–16. század gótikus magyar pálos kottairással, érdemes tehát összehasonlító vizsgálat alá vonni főírásunk egyes neumaszerkezeteit. A processzionále, halotti zsolozsma és himnárius kottáját négy vastag vörös vonalból szerkesztett kottasorra írták. A szisztémákat dupla keretvonal indítja és zárja (a felső és alsó írástükör nincs jelezve), amely egybefoglalja a rasztrum hanyagul befejezett vonalait. A kotta vonalazásának elindítása sokkal precízebb, mint lezárása: a kottarendszer pontosan a keretvonalból indul ki. Nem csak a vonalazás részletei, de a jellegzetes dupla kulcsrakás (c–f, f–h), illetve a gotizált rombusz-punctumot használó – a keretvonalból, vagyis a rekonstruált írástükörből gyakorta kicsúszó – „pipaalakú” custos, azaz órhang is a magyarországi liturgikus forrásokra jellemző kottaelem. A kisméretű énekeskönyv lapjain mindössze hat kottaszisztéma fért el. A fő kéz esetében a rasztrum sűrű, ennek következtében az énekszövegek bejegyzése nem mindig hagyott helyet a szisztémából kilépő neumáknak: tágabb ambitusú dallamnál a kottasorból kicsúszó elemek összenyomódnak.¹⁹

A Kantuále fő hangjelzésében az összes hagyományos magyarországi neumaszerkezet megjelenik, de a jelkészlet összetételében felismerhetők a gótikus pálos írásmód sajátos vonásai is:

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
						

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 piros					dupla vörös

¹⁹ Lásd pl. 80–81. lap, legelső sorok: *unīta, filio*. A halotti zsolozsma tömörebben elrendezett anyagánál ez a jelenség még szembetűnőbb: pp. 149–150.

Elsőként a kötött pes, torculus, porrectus érdemel figyelmet és a kettős punctummal induló, függőleges irányú climacus, amely gyakran az esztergomi notáció bistropha-jánál látott hurokvonallal egészül ki. A climacus kötött verzióját is használja a kotta, s a hagyományosan kötött rajzú scandicust is, bár másodlagosan – önállóan és összetételben is – ugyancsak kimutatható a hazai késő középkori keverékírásokra jellemző, két részre tagolt alak.²⁰ Esztergomi jellegzetességek a 4–5–6 (!) hangot egymáshoz író, ám a gótikus tollkezelés következtében a kötéseket nem hajlékony ligációban, hanem töredezetten kapcsoló jelösszétételek.²¹ E jegyek mind a középkori magyar neumakészletre utalnak, amelyet a pálosok a 16. században is megőriztek.

Erről a készletről ugyanakkor leválaszthatók azok a specifikumok, amelyek a Kantuále notátorának egyéni kottaformálási finomságai; ezek árnyaltabb képet adnak e kottázásról, illetve segítenek abban, hogy elhelyezzük a fő kéz írását a magyar és a pálos hangjelzéshagyomány fejlődési vonalában. Bár elsőre szép kalligrafikus kottának tűnik ez az alkotás, figyelmesebben vizsgálva feltárulnak fogyatékoságai is. A notátor túl vastagra vágta a tollát, ennek következtében összefolynak neumái, rusztikussá válnak a szerkezetek, mert a felhasznált tinta túl erős nyomot hagy – ennek rovására írható a tinta gyakori átütése a másik oldalról. Az írás meg-megtorpanó, olykor bizonytalan. A notátor hezitáló kottázásában a hordozóanyag, a papír is szerepet játszik, hiszen nem sima, hanem érdes felületű, az írás imbolyog rajta, a kelletténél több tintát szív fel, mint egy pergamen-felület, amelyen ez az írás bizonyára magabiztosabban mutatott volna.

A neumák enumerációját az önálló rombusz alapjellel kezdjük. Elsősorban az egyedül álló hangok és a szerkezetek tagjaiként szereplő rombuszok eltérő arányai érdemelnek figyelmet: a hajszalvékony be- és kifutóvonallal megrajzolt hangelem önálló, szillabikus alkalmazásakor a hangjegyek nagyobbak, mint a többhangos neumákban vagy neumaösszétételekben. Mint látható, a punctum dallamban betöltött funkciója a formálására hatással van: az önmagában álló hang szabályos rombusz alakot ölt, tengelyei mentén minden irányban arányosan egyforma, szimmetrikus, ugyanakkor neuma részeként elvékonyodik, összenyomódik (lásd pl. pesben, torculusban, kötött 4–5 hangos szerkezetekben). Ennek a torzulásnak elsősorban a vonalrendszer függőleges neumáinak elrendezésbeli nehézsége, helyhiánya az oka.²²

A hangok és neumák méretének megkülönböztetése nem csak forrásunkra jellemző. Korábbi pálos díszírásokban is láthatjuk ezt a – helyhiányra kínálkozó – megoldást, azzal a különbséggel, hogy a rombuszokat a függőlegesen lefutó helyzetben e források másolói nem torzítják-lapítják, mint a Kantuáléban, hanem csak kisebbre méretezik. Tökéletes precizitás jellemző a 15. század végének legfejlettebb pálos kottáira:

²² Szendrei Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 73, 77–78.

OSZK A 33 (F 93)

Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. Fr. l. m. 123²³

A punctumok méretkülönbsége mögött a kódexírás fejlődéséhez kapcsolódó, Szendrei Janka által többször is hangsúlyozott pragmatikus okok állnak.²⁴ A középkor végén a szertartásokon a kórus nem fejből, hanem egy állványra helyezett kottából, idővel egyre nagyobb méretű gregorián könyvből énekelt, melyet félkörben körül tudtak állni.²⁵ A könyv kiállításának gazdagsága jelezte a használó egyház rangját, befolyását. Más lehetett az ideál a szerényebben ékített, kisebb méretű pálos kódexek másolása esetén: itt az igényes kottairásnak jut a díszítő szerep. A hangok megvastagítása és felnagyítása ugyanakkor kompromisszumot tükröz. Az önálló hangként szerepeltetett mértani pontosságú rombuszok a kottából kiugró modern elemek, az összetettebb alapegységek hangelemei viszont inkább a régi, archaikus struktúrákban oldódnak fel. Ez a ligációkra épülő, de azokat folyton megtörő kotta²⁶ nem reprezentációt, hanem praktikus célt szolgált, benne a pálos-esztergomi konzervatív hagyomány ennek révén jut kifejezésre.

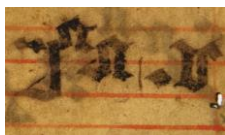
A hangok méretkülönbsége a kódexmásolás kapcsán érdekes kérdést vet fel. Hogyan dolgozhatott a másoló szerzetes? Az önálló és belefoglalt rombuszok írásvastagságbeli különbségeit kétféle toll használatával lehet a legkönnyebben megvalósítani, úgy, hogy a szerzetes egy vastagabbra és egy vékonyabbra vágott eszközt is használta másoláskor. Nincs dilemma a munkafolyamat rekonstruálását illetően azoknál a forrásoknál, ahol feltűnően nagy a kontraszt a két hangméret között, és jól látszik, hogy az íráskép részekből van megalkotva: itt először a vastagabb tollal írt elemek, majd a finomabb vonalú szerkezetek kerülhettek be a kottába.

(S. Fr. l. m. 90)

(U. Fr. l. m. 221, F 174)

(S. Fr. l. m. 120)

(R 3612, Zágráb)

²³ Lásd László Mezey et alia, *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/2* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 111.

²⁴ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 69–70.

²⁵ Középkori kódexeink miniatűrűi is megőrik ezt a jelenetet. Lásd pl. Mátyás Graduale (C 36, OSZK Clmae 424) 41. fólióját vagy a Filipecz Pontifikále (C 13, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. 26) 12. fóliójának kórusábrázolását.

²⁶ Lásd a 21. jegyzet példáit.

Dupla munkafolyamatra ezen példánál a gyakran változó tintaerősségből is következtethetünk. A Kantuále fő keze viszont nem kínál egyértelműen értelmezhető nyomokat. Nem zárható ki, hogy a vonalazás és szövegbejegyzés utáni második fázisban íródott volna a kotta, ugyanakkor a neuma-méretkülönbségek énekeskönyvünkben mégsem annyira látványosak, hogy biztosan erre gondoljunk. Ráadásul a festék árnyalata sem változik, ami nem szaggatottságra, hanem a folyamatos haladásra utal. Valójában nem is a punctum és neumák viszonylatában érzékelhető a megkülönböztetés mozzanata, mint korábbi pálos példáinknál, hanem a clivis neuma és a hosszabb, 4–5 hangos összetételek maradnak háttérben kisebb méretükkel, ami arra utal, hogy ha tényleg két tollat használt a másoló, a pest, scandicust biztosan a vastagabb tollal írta. Talán e „punctum-toll” általánosabb használata, a scandicus- és torculus formálása kelti a robusztus, összefolyó íráskép benyomását. A Kantuále fő írását vizsgálva mégsem érvelhetünk teljes meggyőződéssel a kéttollúság mellett (a tinta fogyásának, majd újramártásának nyomai ez ellen vallanak, és a hangméretek között sem olyan nagy a különbség), még akkor sem, ha bizonyos hagyományőrző iskolák, köztük a pálosok is, szívesen éltek ezzel a megoldással. Az sem elképzelhetetlen, hogy ugyanazon toll különböző szögű papírra fektetésével érte el a notátor a fenti hatást.

A 15. századi virágkort követő pálos hangjelzésekben (a Kantuále fő notációjában is) a punctum-rombusz mértani pontossága vész el először: a torlódó hangok torzulása elsősorban a fent is jelzett függőleges irányú climacusokat érinti. A pontsorozat nem dől jobbra a metzi-német-magyar keverékírásokra jellemző módon, ehelyett a kettős hangindítást követően összenyomottan sorjázó punctumokkal szerepel. Olykor világosan kivehető a két alsó pont függőleges összeírása, z-alakká formálása is – talán erre a kurzív notációkban előforduló villámforma z-re emlékeznek vissza a 17. századi pálos retrospektív kották. A Kantuále climacusában rejlő villámforma tehát előremutató elem, hisz a 15–16. század fordulójának kalligrafikus rendi notációiból még hiányzik, ez is jelzi, hogy fő kezünk ennél bizonyára később dolgozott.

Lássuk a további különlegességeket. A kottaképben a pes feltűnően korpulens formája nyúlánkabbá formálódik olyankor, ha nagyobb hangközt, kvartot, kvintet lép.²⁷ A fő kéz nem a kalligrafikus pest írja, a korábbi pálos s-alakú jel alsó eleme (talpa) meghosszabbodik, elvékonyodik, ezáltal a neuma alul horizontálisan szétcsúszik, kanyargósból szögletessé válik.²⁸ Ahogy más elemek esetében is feltételezhető, ez a forma a szélesebb körben művelt késő középkori periférikus magyar notációkban gyakori.²⁹ Ha a vastag vonalú pes mellé állítjuk, a clivis aprócska kiképzése azonnal szemet szúr. A clivisnek minden eleme, a pont és a szár is arányosan kisebb, szinte eltörpül a

²⁹ Pl. F 337: C 56:

neuma-rangsorban egyenrangú – ti. kéthangos – pes mellett, ennek okait fent taglaltuk. A 15. századi pálos díszírás alakzatának megfelelően a Kantuále clivise csúcsán álló rombuszban végződik,³⁰ ennek tökéletesen pontos kivitelezéséhez mindig ragaszkodik a fő kéz, szemben a többi kötetbeli használati kottával, amelyben az elvágott és a talpas forma is egyenrangú.

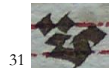
A pontokból álló, kettős indítású climacusról fent már esett szó, arról a formáról, amelyben a két alsó punctum összenyomása fűrészfogas-villámalakú z-formát eredményez. Korábbi pálos párhuzamokat nem találunk, hiszen mint jeleztük, a gótikus pálos notáció sokkal szabályosabb, csak a helyhiányból fakadóan kisebbre méretezett lefutó hangokat szerepeltet. Ehelyett a 17–18. századi pálos énekeskönyvek kínálnak analógiákat, leginkább az Újhelyi Pálos Graduale Romanum kottaképe, melyben a z-rajzú, villámformájú climacus meghatározó részeleme a kottának, mintha ennek alakítaná ki *közvetlen* előzményét a Kantuále fő keze. E transzformáció nyomán jön létre a climacus resupinus forrásunkra és más, főként kelet-magyarországi notációkra jellemző formája: a climacus alsó punctuma megnyúlik és pes-szerűen rajzolódik egybe a 4. hanggal.³¹ A climacus énekeskönyvünkben látható kötött változata mellékalak, akárcsak a pálos hangjelzés régebbi emlékeiben, ahol szintén a kettős indítású pontsorozatok uralják a kottaképet.

Ismét peremvidéki párhuzamokat idézhetünk fel a scandicusok átkötött rajzolata láttán, amely alak valójában nem más, mint két hosszán indított, tradicionális kötésű pes egybeírása – a közbülső vonás az első pes záró, egyúttal a második nyitó eleme. Emellett – kiegészítő jelként – szerepel a két részből álló, késői magyar scandicus forma is, de ez ritkább és használata nem kötődik speciális funkcióhoz.

A torculus is kétféle az elemzett kottában: egyik formájában – főként nagy hangközlépés esetén – teljesen kötött, a szekundlépéses változatban viszont a harmadik hang önálló rombuszként, egy hajszálvonallal kapcsolódik a kiinduló peshez. Különleges alkalmazás ez, melyre a kerekdedebb kottaképe – archaikusabb – pálos forrásokban is láttunk példát.³²

A kottát alapvetően meghatározzák azok a 4–5–6 hangos szerkezetek, amelyekről már szóltunk: a notátor előszeretettel használja a hagyományosan kötött, de megtört vonalú, folyton irányt változtató hangcsoportokat: ezek a toll felemelése nélkül megrajzolt alakzatok hangfejet nem tartalmaznak, csak homogén vastagságú tollvonásokat. Sajátos megoldás ez, amely később a kelet-magyarországi periférikus írásmódokra jellemző: a vízszintes elemek megnyújtása-széthúzása, mint

³⁰ Ez felvidéki forrásokban gyakori.

³² Pl. S. Fr. l. m. 97

MR 8:

azt fentebb említettük, nem a szabványos pálos notáció, hanem az Esztergomtól távolabb eső hagyományőrző írások sajátja elsődlegesen.³³ Végezetül figyelmet érdemelnek a kisebb dallami egységeket jelző, vékony fekete tintás vonalkák és a korabeli fekete-piros ütemvonalak, amelyek nagyobb formaegységeket jelölnek meg a kottában. Ilyen tagolás-értelmezés a korábbi pálos forrásokban általános, jóllehet ritmizálásra ezen források esetében semmiképp nem gondolnánk.³⁴

Vizsgálódásunk érdekes következtetésekhez vezet. A Kantuáléban látható kottairás mérték-tartó, szabályos alakzatai a 15. század végi – talán Budaszentlőrincen tökéletesített – pálos kottairás alapos ismeretéről tanúskodnak.³⁵ Egyes elemek (pl. pes, climacus) azonban már hanyagabban formálódnak, mintha az általánosabb északi-keleti periférikus írásváltozatok ihlették volna a lejegyzőt. Ez egyúttal a pálos notáció szétesésének első fázisa, amely érzékelhető a jelszerkezetek horizontális megnyújtása, illetve a szálkás pes rajza mögött, továbbá a hosszú vonalas neumaösszetételeknél, a climacus és bővítményei lapított punctumainál, stb.

Korábbi, pálos kottairásokkal foglalkozó összefoglalásunkban már kísérletet tettünk a pálos hangjelzések szisztematikus jellemzésére és csoportosítására.³⁶ E kutatás során tűnt fel, hogy a feltehetően távolabbi szkriptóriumból származó (felvidéki, erdélyi, horvát) pálos notációminták (köztük említhetjük a Kantuále fő írását is)³⁷ egy a magyar egyház peremvidékéhez kötődő általánosabb írástípushoz idomulnak, és sajátos jegyeiknél fogva *leválaszthatók* a kalligrafikus notáció csúcsteljesítményét megjelenítő központi pálos írásváltozatról.³⁸ Hogy a másolók voltak-e kevésbé képzetek a távolabb eső kolostorokban, esetleg a notátorok vidéki származása, kötődése-e az oka a

³³ Meg kell említenünk néhány idevágó, feltehetően egyházmegyes töredéket, amely ezzel a hangjelzéssel élnek, mindenekelőtt: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest, U. Fr. l. m. 221 (lásd László Mezey et alia, *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* I/1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), a töredék részletes elemzését lásd online: <http://fragmenta.zti.hu/antiphonale-s-14-15-1-folio-budapest-egyetemi-konyvtar-fr-l-m-221/>. Ezen kívül Güssing, Franziskanerbibliothek 4/184, Csíksomlyói Ferences Könyvtár, Fragm. 53. Ide tartozó lehet: Eva Veselovská, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis mediæ aevi* Tomus II (selmecebányai töredékek) – 56. tétel: Missale notatum.

³⁴ Pl. S. Fr. l. m. 122, 123, 124.

³⁵ Gyöngyösi Gergely rendtörténete említi Miklós testvért, aki 1468 és 1472 között a budaszentlőrinci szkriptorok informátoraként működött – ez az adat hivatásos kottakészítő műhelyek létezésére utal a renden belül: „Frater Nicolaus succensor dictus informator scriptorum fuit.” Lásd Gregorius Gyöngyösi, *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, XI, ed. Hervay Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), *Caput 59. Incidentia*, 10. sor. Erre hivatkozik még Mályusz Elemér, „A pálosrend a középkor végén” *Egyháztörténet* 3 (1945), 47, 75. jegyzet; Mezey László, *Paleográfia. A latin írás története* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962), 78; Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdők”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 153. Minden jel arra mutat, hogy az anyakolostorban, a budaszentlőrinci rendház szkriptóriumában képzelhető el a legmagasabb színvonalú hangjelzés, amelyet ott 1526-ig, a kolostor lerombolásáig írhattak-fejleszthettek.

³⁶ Lásd Gabriella Gilányi, „Preservation and Creation. Plainchant notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary”, 399–417.

³⁷ A következő hangjelzések tartoznak ide: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zágráb, R 3612 18. századi pálos processzionále 15–16. századi töredékborítója; Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. fr. l. m. 90; Egyetemi Könyvtár, S. Fr. l. m. 255; Csíksomlyói Ferences Könyvtár, Sign. Inv. 744 (Cz. Fr. 11), Czesztochowai Kancionále, p. 14 és 384; Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. Fr. l. m. 120; Güssing, Franziskanerbibliothek 4/184, Csíksomlyói Ferences Könyvtár, Sign. Inv. 3786 (Cz. Fr. 8).

³⁸ Ide kapcsolhatók a kalligrafikus pálos kottázás legfejlettebb példái, többek között OSZK A 33 (F 93); Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, S. Fr. l. m. 123.

rendi és a helyi íráshagyomány keveredésnek, vagy pusztán a kronológia (ti. a korabeli gyakorlati kurzív kottázás hatása), nem tudjuk biztosan. A forrásokból mindenesetre az a kép bontakozik ki, hogy minél messzebb kerülünk az ország központi területeitől, annál erősebb a helyi egyház hangjelzésének befolyása: az erdélyi töredékek pl. azt mutatják, kettéválaszthatatlan a pálosok ezen kottája és a helyi kottairó hagyomány egy variánsa, s az azonosítás sem sikerül, ha nincs meggyőző liturgikus-tartalmi érv egyik vagy másik mellett. A Szendrei-katalógus F 174 töredékének notációja pl. pálos hangjelzésnek tűnik, a tartalmi elemzés azonban egyértelműen bizonyította egyházmegyes rendeltetését.³⁹ Természetesen az sem zárható ki, hogy megrendelésre készült pálos alkotásról van szó ezekben az esetekben. Mindenesetre e különleges párhuzam a 14. század elejének körülményeit idézi fel: a pálos notáció esztergomi ihletésű kiindulópontját; egyúttal a peremvidéki hagyomány-őrző iskolák egységének lehetünk tanúi a 16. század első felében. Az összehasonlító elemzés előtt további kérdések tisztázása áll, amely újabb lappangó források (kódextöredékek) feltárásával sikerülhet.

*

A tonárius sűrűn teleírt kottájáról is itt kell szólni, hiszen ez a fő notátorunk művéhez legközelebb álló hangjelzés a könyvben, ennek szövetében ugyanakkor kétféle kézírás mutatható ki. A 134v–135r lapok alsó margóján megjelenő kiegészítés egy tartalmi hibát orvosol, a 6. tónus mintadallamának kihagyását korigálja, de a Magnificat-kantikum tónus szerinti dallamlejegyzésének kottáját is ehhez a kézhez köthetjük. Tanulságos a két írásmód egybevetése, hogy ti. mennyivel tagoltabb a második kéz alkotása. Világosan látszik, hány különálló vonásból épül a pes, a scandicus, és az is feltűnő, hogy a clivis szára többnyire durván levágott és nem gondos rombuszban lezárt. Sietősebb, vázlatosabb e kézírás, mint a tonárius kezdete, amely legtöbb elemében – apróságokban is, így pl. a pes befutó- és kifutóvonalas kialakítását tekintve – a gótikus pálos notációhoz nyúlik vissza.

A Kantuále 14. és 384. fóliókon felbukkanó 2. kézírásában még erőteljesebben jelen vannak a hagyományőrző vonalas-szálkás keleti notációs iskola elemei, a vonalra ferdén felfekvő, nyújtott punctumok, a fűrészfogas, szögletes, horizontálisan kiterjedő szerkezetek s többszörös neumaformák.⁴⁰

A fő írással és a tonárius kottájával szemben ez a notáció nem szakképzett másoló műve, inkább egy helyi hagyományban iskolázott, de a tanultakat kissé bizonytalanul alkalmazó személyé, akinek sokkal esetlegesebb és kidolgozatlanabb a munkája, mint a fentiek.

³⁹ Lásd ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Kézirat- és Ritkaságtár, Litt. orig. 272/b (hordozókönyv), U. Fr. I. m. 221 (jelzet). Online: <http://fragmenta.zti.hu/antiphonale-s-14-15-1-folio-budapest-egyetemi-konyvtar-fr-l-m-221/>, 2020. 03. 09. A töredéken ugyan a pálosoknál is kivételes tiszteletnek örvendő Ágoston zsolozsmájának részletei olvashatók – az első vesperás antifónái (*Laetare mater nostra*-sorozat) és a responzórium (*Vulneraverat caritas*) –, az antifónák némelyikéhez azonban nem a jellegzetes pálos, hanem az esztergomi dallamváltozatok társulnak. Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 138, 8. jegyzet.

⁴⁰

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
				–	–	–

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 piros	–	–			dupla vörös

E notáció szűkös jelkészletéből nem tudunk kiemelni olyan vonásokat, amelyeket leírója a 15–16. századi pálos kódexíró hagyományból kölcsönzött volna, ennek ellenére semmi nem zárja ki, hogy ne pálos használóhoz kössük a hangjelzést, amelyet valamivel a fő kéz írását követő időben – talán a 16. század közepén – helyezhetünk el. A kis minta dacára (néhány alapneumát regisztrálhatunk mindössze) figyelmet érdemel a jelek horizontális vonalas-szálkás kiképzése (pes, clivis, torculus, climacus), a szigorú megtört-kötött, konzervatív vonalvezetés, amelynek közvetlen forrásanalógiáit fent soroltuk. Mint a 15–16. századi periférikus hagyományőrző notációkban általában, itt is megjelenik a széles talpú, fordított z-re emlékeztető vékony pes, a vonalra ferdén felfekvő, hosszúkás punctum – ennek alakja nem felel meg a gotizáló pálos notáció szabályos rombuszának. Eltér a notáció szöge (a kottaszisztémákra mélyebb szögből írhatott) és feltehetően a toll vágása is. Fontos, hogy ugyan itt is felfedezhető a szillabikus alapegység (punctum) és a folyamatosan kötött, sokhangos szerkezetek méretbeli kontrasztja, de egy ilyen jellegű – gyors tempójú – dallamlejegyzéshez bizonyosan nem használtak két tollat. Az írásképből áradó provincializmus és az északkeleti forráspárhuzamok alapján a keleti területhez kötnénk a bejegyzést.

Az Anna-szuffrágium, amit írásunk közvetít, talán a patrónusra utal: a korábbi analízisek során a megegyező patrocíniumú hangonyi pálos kolostor vetődött fel a kötet egyik otthonaként.⁴¹ A notációk keleti periférikus elemeiből kiindulva és mérlegelve az 1623-as sátorlajújhelyi forrás és a Kantuále kottájának rokonságát, ez utóbbi provenienciáját legvalószínűbben Észak-Magyarországon kereshetjük. A szlovák gyűjtemények töredékein újabban felbukkanó, pálos eredetűnek tűnő

⁴¹ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 139–140, 22. jegyzet. Szendrei Janka elnéptelenedett kolostorként utal Hangonyra a 15. század végén, amelynek javai Budaszentlőrincre kerültek, az adatok alapján ez nem támasztható alá. Lásd *Documenta Artis Paulinorum 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai A-M*. Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai X (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1975), 181.

írásminták mind e villámformákat alkalmazó, szögletes periférikus rendi írások,⁴² amelyek a jóval későbbi Újhelyi Graduale mellett ismét Felsőmagyarország felé irányítják figyelmünket. Valóban szóba jöhet a Gömör megyei Szent Anna titulusú Hangony is, de ha Anna-titulusú kolostort kutatunk, esélyesebb az eredetileg Szent Anna titulusú, majd Szűz Mária tiszteletére újjáépített zemplénegyaljai rendház, a tokaji pálos kolostor.

Tegyük egymás mellé Hangonyt és Tokajt. Az előbbit 1567-ben már a török által felégetett kolostorok között emlegetik,⁴³ tehát az írások kronológiáját tekintve (fő kéz: 1526 után) ez a helyszín jól illik a képbe. A korán hanyattatott sorsú Tokaj már a 15. század első felében károkat szenvedett, a huszita támadások martalékvá vált, viszont 1476-ban Szapolyai János⁴⁴ újjáépíttette Mária tiszteletére. Kérdés, hogy vajon véletlen-e, hogy kötetünkben sok Mária-tétel kapott helyet. A Mária-tisztelet általános volt a pálos rendben, de itt mintha még jelentősebb figyelmet kapott volna. A később beírt Anna-szuffrágiumra magyarázatot kínálhat az is, hogy talán Anna-oltárral/kápolnával emlékeztek meg az egykori titulusról. A tokaji alkalmazás esetében az 1537-es év lenne a terminus ante quem, hiszen ebben az évben rombolta le az épületeket Serédi Gáspár, Habsburg-párti felsőmagyarországi főkapitány.⁴⁵ Ez azt jelzi számunkra, hogy az 1526 (lásd a papír oldalak vízjelét) és 1537 közötti évtizedben nyílhatott lehetőség a kötet használatára a pálosok szertartásain.

A fenti notációelemzés eredményéből kiindulva Tokaj tűnik valószínűbbnek, egyfelől földrajzi elhelyezkedéséből adódóan, hisz közel fekszik a sokat emlegetett Sátoraljaújhelyhez. E Szent Egyed titulusú pálos rendház egyike a legkorábbi alapításoknak, a 14. századi uralkodók bőséges adományokkal támogatták, s a környék rendházai közül vezető rangra emelkedett. Bizonyosan rendelkezett szkriptóriummal is, vagy szakképzett notátorokkal, akik a budaszentlőrinci anyamonostor pusztulása után is fenntartották a pálos íráshagyományt, egy újonnan felelevenített, kissé átalakított, késői regionális pálos variánsban. Ha az énekeskönyv valóban Tokajban volt, 1537-ben bizonyosan elmenekítették onnan. Gondolatkísérletünk vágányán tovább haladva nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a lengyel őrzőhely előtt egy közbeeső, újhelyi megállót is beiktattak a könyv útvonalán. Valahol magyar területen ugyanis további kiegészítésekkel látták el a kötetet, mielőtt a lengyel atyákhoz került.

Fenti teóriánkat sajnos nem támogatják további adatok; a zenei analízis sovány idevágó eredményei, információszilánkai alapján nem próbálkozunk meg további, bizonytalan magyarázatokkal, még ha csábít is a lehetőség.

⁴² Lásd Eva Veselovská, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi* Tomus II (selmecbányai töredékek) – 56. tétel: Missale notatum; Tomus III (Szlovák Nemzeti Archivum töredékanyaga) – 13. tétel: Graduale; Tomus IV Trnava (nagyszombati gyűjtemények töredékei) – 26. tétel (Graduale). Ide sorolható a sárospataki Református Kollégium Könyvtárának egyik (feltehetően környékbeli, azaz felsőmagyarországi kolostorból származó) töredéke: Fr. 588.

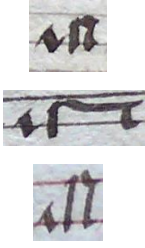

⁴³ *Documenta Artis Paulinorum* 1. füzet, 181.

⁴⁴ Az építkezés 1468-ban kezdődött, sok éven át zajlott. Lásd *Documenta Artis Paulinorum* 3. füzet, 27.

⁴⁵ A pálos dokumentumokból kirajzolódik a későbbi helyreállítás is: 1554-ben I. Ferdinánd király megerősíti a pálosokat a bodrogkeresztúri malom birtokában, a kolostornak ezekben az időkben ismét működni kellett. Lásd *Documenta Artis Paulinorum* 3. füzet, 28.

*

Élesen elválík e hagyományos kottáktól a 16. század második felére datálható 1. kéz, a könyv jelenlegi első hangjelzése, amelyről az alábbiakban adunk számot.

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
						

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 fekete, majd piros (p. 9-től)					szimpla és dupla fe- kete, p. 10-től dupla vörös

Az ide tartozó fóliókon fekete, majd a 9. oldaltól vörös kottavonalazás látható – a keretvonal a 10. oldaltól vörös színű –, amely négy vonalból áll; ezt szimpla, olykor dupla keretvonal zárja le. A keret nem precízen húzott, de az egész notáció képe is hevenyészettséget sugall. A kurzív tendenciájú, több oldalon végighúzódo hangjelzés, amelyet a fő kéztől és a fenti vonalas-szálkás, de kötött neumaiból építkező kottaképhez képest későbbre datálnánk, leginkább a pálos íráshagyomány 17. századból fennmaradt írásmintáival hozható párhuzamba. Az íráskép vonalas jellegű, de a fentivel ellentétben erősen tagolt, és lendületesebben vezetett. A szerkezetek mélyén az esztergomi jellegzetességek fedezhetők fel, amelyek hazai származást sejtetnek. A középkori kalligrafikus hagyományvaló végső szakítást a neumaalakzatok széttagolása és kurzív megfogalmazása mellett az jelzi, hogy a hangjegyeknek, így pl. a clivisnek számos, csaknem féltucatra tehető formaváltozata különíthető el a magyar notációban gyökerező 7-es alaktól a z-formáig. Elsősorban a jel lezárása idéz elő változatokat: egyszer rombusz-alakban, másszor cseppformában, harmadszor vízszintes talapzatban végződik. A notáció nem csak rendkívül tagolt, hanem erőteljesen „fűrészfogas” kialakítású is. Ezen írásképbeli átalakulás irányába mutatott már a fő kéz hangjelzése is pl. a climacus villámszerűen összeírt pontjaival. Itt azonban határozott továbblépés érezhető a csúcsos-éles formák felé, amelyek aztán kronologikusan még tovább formálódnak a későbbi retrospektív forráskörben. A

hagyományos neumaszerkezetek újrástilizálása egy sajátos használati pálos notációt alakított ki a 17. század elejére, amely alkalmazkodott az új igényekhez és könyvtípusokhoz: ezt az új félkurzív rendszert tárják elénk a 17. század pálos rendi kóruskönyvei, pl. az 1623-as Újhelyi Graduále kottaképe. A Kantuále notációi tehát egy folyamat egyes állomásaiként is értelmezhetők; másolói-használói kijelölik azt az utat, amelyen a pálos notáció az új – egyre szegényesebb – körülményekhez való alkalmazkodás során végighaladt. A kvaterniót író notátor hangjelzésmódja a fentiek alapján nem megállapodott, inkább „útkereső”. Nincs következetes kulcshasználat, az f-kulcsot a fecskéfarok forma és egy szokatlanabb cseppformájú punctum egyaránt kifejezi, ez utóbbinak többnyire külföldi (nyugatnémet/rajnai) párhuzamai ismertek. Olykor dupla, máskor szimpla kulcsrakás látható a sor elején: a lejegyző nem dönt a két alkalmazás között.

	punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
Kancionále							
Újhelyi Graduále							

A punctum hosszúkás, a magyar periférikus notációkhoz hasonlóan ferdén fekszik fel a vonalra, erőteljes be- és kifutóvonalai figyelhetők meg. Zárlatoknál egyedi bistropha-alak is szerepel, amelyet az esztergomi notációk climacusában látható hurokkal indítanak – ez a fő kéz mellett az 1. és a 10. hangjelzésben mutatható még ki. Írásunkban a neumák zöme elemekre bomló forma (lásd pl. pes, torculus, porrectus), horizontálisan széthúzódó, a későbbi forrásokban látott módon széttagolt és újraalkotott. A pes-t alkotó punctum-elemet csak hajszálvékony kifutóvonalja kapcsolja a második, kampós elemhez, s kurzív befolyásra vall az is, hogy mélyebben indul a nyitó punctumnál. A climacus a hagyományos, két pontos függőleges alakzat, ez az írásjel a magyar pálos hagyomány legjellegzetesebb eleme, összetételben is közkedvelt még a 17–18. században is. A nyitó dupla rombuszok nagyobb méretűek, mint a következő (2–3.) hangok, így a neuma nem dől el, a hangok z-alakzattá préselődve elférnek egymás alatt. A punctumokból építkező climacus mellett a „kötött” esztergomi forma is feltűnik mellékalakként. A 16–17. században e jel fokozatosan kikopik a pálos hangjelzésekből, az Újhelyi Graduále középkorias írásában már csak egy-egy önálló példája mutatható ki. A scandicus a 15. század végi gotizált magyar keveréknotáció három elemre széteső, a

második hangot hosszú vonással jelző, suta formája, még kísérletező kialakítás, amely sokat formálódik az Újhelyi Graduále és a 18. századi retrospektív pálos kóruskönyvek stilizált scandicusáig.

Custos is szerepel a notációban, kivéve akkor, amikor a dallam kicsúszik a zárókeretből, ilyenkor a notátornak nincs helye kiírni az őrhangot. A custos alakja kétféle: az első sor végén a menzuralis notációkban látható korszerű őrhang-forma tűnik fel, amelyet később a gótikus pipaalakzat vált fel.

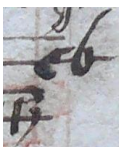

Mint említettük, az írás legfeltűnőbb jellegzetessége a clivis sokféle kiképzése, e formaváltozatokból elsősorban a talppal ellátott variáns emelkedik ki. A másik alak rombusz-végződésű, itt a függőleges tengelyre állítás korántsem olyan precíz, mint a fő kéz hangjegyeiben. A notátor az oldalakon előre haladva egyre sietősebben rója a sorokat, ennek következtében gyarapodnak a clivis alakváltozatai is, továbbá a z-alak alsó tagja egyre íveltebb-lendületesebb.

Összességében úgy értékelhetjük, hogy az 1. kéz írásmodora a retrospektív pálos notációk felé hidat építő, átmeneti alkotás, amely ugyanakkor – írásjegyeit tekintve – a középkori pálos notáció-hagyományban gyökerezik. Feltehetően 16. század végi datálású, s hazai földön került a kötetbe, kalligrafikusabb társai után.

*

Leválasztva a fenti típusokról, a Kantuále 3., 9. 10. 11. kottairásai különálló csoportba sorolhatók: ezek a középkori magyarországi notációk kurzív emlékanyagának részei. Némelyik fegyelmezettebb (pl. 9. kéz), s van olyan is, amelynek kottájára az írás gyors tempójából fakadó rendetlenség, elnagyoltság jellemző. A *Jesus Nazarenus Rex Judeorum* kezdetű antifóna lejegyzése (sorrendben a 3. kéz) ez utóbbira példa. A notáció nemcsak a fenti hagyományörző pálos írásmódoktól különbözik élesen, hanem a Kantuále kurzív kottái közül is kilóg, csoportunkban a legalacsonyabb színvonalú írás.

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
						

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 fekete	–	–			dupla fekete

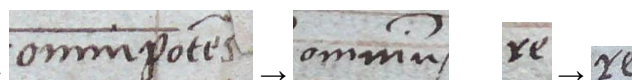
A notátor láthatóan esetleges, kapkodó jegyzeteléssel rója a hangjegyeket és az énekszöveget a kvaternio utolsó oldalának végén megmaradt üres helyre. Sajnos kevés a vizsgálható hangjegy, ennek

ellenére nyilvánvaló, hogy ugyanez a kéz jegyezte le a 386. oldalon a Credo-dallamrészletet is – az f-kulcs és a pes (lásd alább) tökéletesen egybevágó alakja utal erre. Az énekszövegek nyújthatnak még támpontot, vajon közös-e a két helyen a szkriptor – a betűk analógiái alá is támasztják az összefüggést.⁴⁶ A kottairó sem az illuminálásban (vö. kezdő I kapitális), sem a szöveg- és kottairásban nem gyakorlott, s gondosságra törekvés sem jellemzi, csak a tételek feljegyzését tartja szem előtt. Mégis fontos számunkra kéznyma, mert olyan elemekből építi fel lejegyzését, amelyek talán a nyomára is vezethetnek! A kotta jobbra döntött pes-ei mutatnak irányt, melyben a két nyomatékos hangot mintegy végpontokként vékony vonallal köti össze a notátor⁴⁷: *a magyar íráshagyománytól idegen módon*. Ezt a sajátosan kiképzett pest nem találjuk meg sem a kalligrafikus, sem a kurzív magyar íráshagyományban, karakterisztikus eleme viszont Közép-Európában a metzi/prágai notációnak. Mít kereshet a Kantuáléban ez az idegen neumákkal, hevenyészve rótt bejegyzés? Megjelenése nem tűnik véletlenszerűnek, lejegyzőnk cseh notációt író közegben is bizonyosan járatos volt, gyorsírásán ez nyomot hagyott.⁴⁸ Notációink azonban nem tisztán cseh típus, hazai gyökerű elemek is fel-tűnnek benne: a gótikus metzi-magyar keveréknotáció jellegzetes, két ponttal induló, lefelé jobbra haladó climacusa, s a Kantuále más hangjelzéséből ismert talpas clivis-alakja – ezek megkérdőjelezhetetlenül magyar formák. A scandicus három tollvonásos kiképzése is a hazai talajon fejlődött: a gótikus keverékírásmód jellegzetes alkotóeleme.

Kiképzésüket tekintve homogén alapneumák is találhatóak a sorozatban: a torculus és a porrectus a kurzív magyar használati írásnak megfelelően tagolódó forma, viszont rajzukban idegen ihletésűek: a torculus második hangjának ferde vonalas bevezetéséről, tagoltan csetlő-botló formájáról ismét cseh analógiák jutnak eszünkbe. A kottaképből kirajzolódó neumaösszeállítás figyelemre méltó elegy, amely paleográfiatörténetünk feltáratlan terepére kalauzol – a cseh-magyar keverékírásokra hívja fel a figyelmet, amelyeket az utóbbi időben mind kalligrafikus, mind a kurzív íráshagyományból kimutattunk.⁴⁹ Példánk is azon speciális középkor végi keverékkottáinkat gyarapítja, amelyek a cseh hagyománnyal élénkebben érintkező északi, felsőmagyarországi terület töredékes forrásairól még nagy számban kerülhetnek elő.

A magyar kurzív folyóírás elemeinek jelenléte alapján ugyanakkor nem zárhatjuk ki a pálos környezetbeli használatot, amelyet a 16. század derekának hanyatló kolostori környezetében képzelünk el, valahol az északkeleti területen (Újhely?). Itt lett volna helye a rendi hagyományokat kevésbé szem előtt tartó használati kottázásnak is. Ám az sem zárható ki biztosan, hogy ez a bejegyzés

⁴⁶ A betűk formálása nagyon hasonló:

⁴⁷ Egyes esetekben a kötés sikertelen, feltehetően az írás gyors tempója miatt

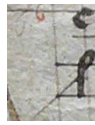

⁴⁸ Ezek olykor punctum és virga kettősére tagolódnak szét.

⁴⁹ Cseh hatást mutató kalligrafikus kódexeink feltehetően nagyszombati források. Lásd pl. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 3.Ic.

a lengyel pálos kolostorban került könyvünkbe; a tucatnyi írás közül ugyanis ez áll a legtávolabb a magyar pálos variánstól.

A Kantuáléban feltárt további kurzív írásmódok mind tisztán az esztergomi tradíciót követő gyorsírások. Ahogy Szendrei Jankától megtudtuk, a magyarországi szerzetesrendek közül egyedül a pálosoknál bizonyítható e jellegzetes kottairás folyamatos művelése,⁵⁰ a Kantuále bejegyzésein kívül a Leleszi Vesperále és a Pálos Rituále bizonyítja ezt.⁵¹ A 9. kéz (387. lap) Mária-énekeket (Ave Regina caelorum, Regina caeli laetare) beíró kottájában a középkor végi magyar kottás folyóírás érett formájában látható, jól követhető a mozdulatrend, egységesek az alapneumák, amelytől a kottázás az apró esetlegességeken túl rendezett benyomást kelt.

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
						

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 fekete					dupla fekete

Érdeemes összevetnünk a részelemeket a feltehetően szintén pálos ún. Leleszi Vesperále kurzív notációs hangjegyeivel. Az írásszerkezet, írástechnika megegyezik, minden alapneuma megfeleltethető egymásnak, csak a megvalósításban láthatók különbségek. A Vesperále notációja finomabb-törékenyebb benyomást kelt, a hajszálvonalak óvatosak, a struktúrák egységesek, természetesebben formáltak, a notáció folyamatosabban kötött, kiírt, begyakorolt hatást kelt. A Kantuále gyorsírásában az elemek nem mindig kapcsolódnak egybe, az írás egy korábbi írásfázist őriz. Az ívelt formák hangsúlyozása, a rajzosság az elsődleges karakterjegy, amely megmutatja, mekkora teret engedett a használati írásmód a leíró egyéniségének, kreativitásának. Ami az íráselemek struktúráját illeti, a kurzív formák iskolai begyakorlásának alaposságára enged következtetni a neumák következetes formálása, talán csak a scandicus rajzát említhetjük meg kivételként, amely a Kantuále írásában nem a modern kurzív, hanem a régről örökölt, tagolt forma.

⁵⁰ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 86.

⁵¹ Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*: C 77 és C 35.

Ugyanebbe a csoportba sorolhatjuk a 10–11 kéz hangjelzését is:

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
				-		
		-	-	-	-	-

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 fekete					dupla fekete keretvonal, vörös kottavonalak, vörös orgona-/chorus-jelzések
4 fekete					dupla fekete keretvonal

Előbbi a miscordinarium anyagának megfelelő menzurális hangjegyeket („semibrevis-virga”) is magában foglal. Punctumai légy láb-mintázatúak, többhangos neumái kerekded elemeket is tartalmaznak, de írásképekben vastagabb vonalvezetés uralkodik. Jelkészletük tökéletesen megfelel mind a 9. lejegyzésnek, mind a Leleszi Vesperále kottájának, elég csak a magyar clivis enyhén jobbra dőlő pontsorát kiemelni.

	punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
10. kéz					-		
Leleszi Vesperále							

Lényegesen rendezettebb benyomást kelt a 7. kéz írásmódja. A 141. lap kottairása félkurzív jellegű és neutrális, már amennyiben ez áll a legközelebb a regionálisan elterjedt gótikus keveréknotációkhoz. A kérdés csak az, milyen elegy, mely arányban tartalmaz metzi-német és magyar hagyományból eredeztethető hangjegyeket.

punctum	pes	clivis	torculus	porrectus	scandicus	climacus
				–		

szisztémák	pes subbipunctis	jellemző összetételek	kulcsok	custos	keretvonal
4 vörös					dupla vörös

Legfontosabb, hogy a gótikus írásoknak megfelelően minden egyes írásjel tagolt formában jelenik meg a clivis kivételével, amely a 7-est formázó metzi clivis gotizáló tollkezeléssel leírt változata. A Kantuále legtöbb hangjelzésével szemben viszont tagolt a pes, a torculus és porrectus is. Felbukkan ugyanakkor két magyar jellegzetesség, amely hazai leíróra utal: 1. a climacus kettős ponttal indul, utána az első punctumot a hagyományos függőleges irányban helyezi el a notátor, s itt jön a meglepő csavar: a pontsor a folytatásban jobbra csúszik, mert az utolsó punctum már kikerül a sorból. Ez nagyon jellegzetes alakzatot eredményez, amely nem ismeretlen, a periférikus iskolák félkurzív példáiban megtalálhatjuk analógiáit.⁵² 15. század végi magyarországi előzményei vannak annak a scandicusnak is, amely három mozdulatból épül fel: a középső elem egy hosszabb tollvonás, amelyet a késő középkor megannyi hazai kötődésű gotizáló kottairásában azonosíthatunk. A toll vastagra vágásával a notátor eléri azt, hogy homogénnek tűnjön kompozíciója, jóllehet írástechnikája bizonytalan, kiforratlan. Az íráskép fegyelmettségének megőrzése leginkább a pesnél és a torculusnál bomlik meg: a feszes vonások mellett itt hajlékonyabb, hullámosabb elemek láthatók: a punctumokhoz nem csúcsos, hanem kampós elem kapcsolódik; a gyorsírás során a hangot formázó felső rész horizontálisan megnyúlik.

*

⁵² Lásd pl. Csíksomlyói Kancionále:

F 45:

Erdélyi Graduale:

Befejezés

A notációk végigtekintése után a következő pontokban foglalhatók össze eredményeink és az abból fakadó következtetések:

1. Írásaink többsége – kettő kivételével – közvetlenül kapcsolódik a középkori pálos hangjelzéhagyományhoz. A középkorból örökölt ősi magyar szerkezetekhez való ragaszkodás mindegyikben kimutatható, a notációk egyéni kivitelezésében viszont nagy különbségek regisztrálhatók, amelyek elsősorban a kronológiával, a notátor iskolázottságával, a lejegyzés eredeti funkciójával (ti. másolat vagy használói jegyzet) függenek össze.
2. A fő kéz jelkészletében is kimutathatók északkelet-magyarországi helyi iskolákra utaló íráselemek. Ezek aránya és befolyása az adott írástól függ, de tetten érhető a notációk összetételeinek szálás-vonalas rajzában, az önálló punctum nagyobb méretében, a climacus préselt-kötött alsó punctumaiban, a fűrészfogas postpunctum-formákban, a pes elnyújtásában. A periférikus különlegességek ezen kollekciónak kapcsolódnak a Kantuále járulékos notációinak további, feltehetően helyi kötődésű íráselemei, pl. a postpunctumok vonallá simítása a neumákban és összetételeiben, a talpas pes, clivis, a climacus részleges – utolsó hangot érintő – jobbra döntése.
3. A fő kéz notációját a korábbi 15. századi datálás helyett a 16. század harmadik évtizedének végére módosítanánk, több megfontolásból. Erre utal a papíralapú könyvtípus, a kiállítás újkeletű puritanizmusa, díszítése, a pálos pontelemek helyett az előre mutató „fűrészfogas” szerkezetek, amelyek a kottakép új – emblematis – figurái. Ezt a vélelmet erősíti meg a vízjel-vizsgálat is. Mindennek tükrében ki lehet jelteni, hogy a régi véleménnyel ellentétben a Kantuále fő kezének hangjelzése nem 15. századi kalligrafikus kotta, hanem 1526 utáni *retrospektív* hangjelzés. Az egyik írás kottaképe (lásd a kvaternión) az Újhelyi Graduále kottájának közeli rokona, amely felveti a sátoraljaújhelyi Szent Egyed kolostort, mint e notáció keletkezési helyét.
4. Az egyik írásban cseh színezetű neumák szúrnak szemet, ez alátámasztja az északi provenienciát, s a korábbi megfigyelésekkel szemben a kurzív notációk élénk közép-európai keveredéséről árulkodik. Nem lehetetlen, hogy ez a notáció Czesztochowában került be a könyvbe forrásunk legelnagyobb, legidegenebb, legfiatalabb írásaként.

A Czesztochowai Kantuále színes írásmintáinak párhuzamai nem csak egy szűkebb területről származnak, felsőmagyarországi, erdélyi, sőt, délvidéki emlékek is találhatók közöttük, ami további kérdéseket vet fel, hisz egyszerre sejlik fel e notáció mögött kétféle intézmény, szerzetesrend és helyi egyház. Vajon pálos munkák? Vagy helyi szkriptóriumok írták őket? Ami bizonyos, az az, hogy a

késő középkori hagyományőrző íróiskolák esetében az eddigieknél sokkal árnyaltabb kapcsolatrendszereket feltételezhetünk, sok-sok iskola változatának egymás mellettiségét, sokszor írástechnikailag is igen közeli neumakészleteket. A kutatás jövőbeli feladata lesz a 15–16. századi hagyományőrző iskolák további differenciálása és e notációanalógiák magyarázata.

A Kantuále lejegyzői nem a budaszentlőrinci szkriptórium szakavatott kezei voltak, hanem e hagyaték vidéki továbbítetői. 1526-ban, amikor a Kantuále papír alapanyaga készült, az anyamostor már elpusztult. A leírás helyét így mindenképpen máshol kell keresni, nagy valószínűséggel egy a törököktől védettebb, talán északkeletre fekvő pálos kolostorban – Tokajban? Újhelyen? –, a használók bejegyzéseinek részletei ide irányítják a figyelmet.